

SCRIITORI-TRADUCĂTORI DE IERI ȘI DE AZI/ LES ÉCRIVAINS-TRADUCTEURS D'HIER ET D'AUJOURD'HUI

Olga GANCEVICI¹

Rezumat: Articolul nostru are în vedere pe scriitorii-traducători în limba română. Am fi dorit o trecere în revistă diacronică detaliată a acestora, însă, într-o primă etapă, ne oprim doar asupra câtorva nume de referință, într-o selecție mai mult sau mai puțin subiectivă care vine ca un ecou al unui curs predat de noi vreme de șase ani în cadrul masteratului de *Teoria și Practica Traducerii*, intitulat „Mari traducători români”. Ne oprim în special asupra retraducerii lui Eugène Ionesco realizată de Vlad Zografi și Vlad Russo.

Cuvinte-cheie: traducător de referință, scriitor-traducător, Ionesco, Zografi, Vlad Russo.

Résumé : Notre article porte sur les écrivains-traducteurs en roumain. Nous l'aurions voulu comme un survol diachronique détaillé de ceux-ci, mais nous nous arrêtons, dans une première étape, seulement à quelques noms de référence, dans une sélection plus ou moins subjective, qui vient maintenant comme une sorte d'écho d'un cours que nous avons donné pendant six ans au Master de *Théorie de Pratique de la Traduction* sur certains „Grands traducteurs roumains”. Nous nous arrêtons surtout à la retraduction d'Eugène Ionesco réalisée par Vlad Zografi et Vlad Russo.

Mots-clés : traducteur de référence, écrivain-traducteur, Ionesco, Zografi, Vlad Russo.

Preambul

Suntem de părere că o istorie a traducerilor este necesară, deoarece doar o privire de ansamblu, diacronică, poate pune în evidență sau recunoaște traducerile de referință. În acest context, o cunoaștere a principiilor, criteriilor, regulilor care au stat la baza traducerilor este la fel de importantă pentru a putea răspunde la întrebări cum ar fi: există traducători mari și mici? Buni și slabi? Valoroși și insignifianți? Are fiecare dintre aceștia un rol aparte în istoria traducerilor? Până la urmă, și scriitorii, și artiștii, în general, pot avea momente excepționale – caracterizate prin capodopere – și momente în care receptorul simte o anumită diminuare a efectului operei lor. Cu traducătorii se poate întâmpla același lucru. Determină numărul traducerilor valoarea unui traducător? De cele mai multe ori, răspunsul este da. Există, totuși, și (numeroase) excepții.

¹ Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, olga_gancevici@hotmail.com.

O traducere reușită este rodul muncii unui traducător, uneori el însuși scriitor, dar la fel de bine, profesor de limbi străine (în mediu universitar ori nu) sau, indiferent de altă profesie pe care o are, cunoscător desăvârșit al unei limbi străine în tot ce are aceasta mai rafinat și subtil. Considerăm că anumite trăsături sunt necesare și obligatorii pentru un *traducător de referință*: poliglot; filolog; hermeneut (deoarece este importantă exegeza textului-sursă și interpretarea artistică); familiarizat/ cunoscător al textelor filozofice importante, al studiilor istorice și al celor consacrate mentalităților și/sau al studiilor culturale; atent la mișcările artistice și de idei contemporane; dotat cu un „simț” special al limbii materne (subtilitate, abilitate), deci este un excelent și fin cunoscător al „materialului”, al instrumentului de lucru care este limba. Mai adăugăm la acest portret că traducătorul bun trebuie să reprezinte un echilibru între practician și teoretician (între traducător și traductolog), să dea dovadă de armonie între implicarea traducătorului și detașarea criticului/ analistului. Rezumativ și nicidecum reducător, un bun traducător este acela care este înzestrat cu măiestrie și pentru care traducerea îi este vocație.

Scriitori-traducători de ieri...

Dacă începuturile traducerii în limba română li de datorează cu preponderență unor scriitori ca Dosoftei, Nicolae Milescu-Spătarul, sau, mai târziu, un Iancu Văcărescu, marii traducători ai secolului al XIX-lea sunt, de asemenea, tot scriitori sau familii de scriitori, de exemplu, familia Asachi: Lazăr – tatăl, Gheorghe – scriitorul consacrat, Elena – soția ultimului și Ermiona – fiica lui, autoare a patru traduceri.

Ion-Heliade Rădulescu și Constantin Negruzzi sunt două nume importante în istoria traducerilor în limba română, în perioada în care la mare preț erau *traducerile utile* (un exemplu îl reprezintă Montesquieu), diferite calitativ de *traducerile considerate rele* (ca *Povestirile din spaimele vrăjitoarești*, de pildă). Numărul traducerilor se intensifică, deși îndemnul lui Mihail Kogălniceanu din *Dacia literară* în favoarea autohtonizării inspirației ar fi putut duce, dimpotrivă, la o scădere a interesului pentru descoperirea textelor literare din alte culturi. Și numărul traducătorilor, în secolului al XIX-lea este impresionant: aproximativ 300, însă unii dintre ei sunt tineri cu dorință de afirmare și nu sunt și scriitori, poate doar pentru că traducerile începuseră să fie o întreprindere de interes public. Alături de utilitatea despre care menționam, traducerile capătă și un spirit mercantil. Amintim ca exemplu în această direcție faptul că activitatea de editură trece în mâinile unor negostori interesați îndeobște de profit.

Se traducea în special din limba franceză (cu precizarea că franceza era și intermediar pentru traduceri din alte limbi) și remarcăm o schimbare profundă de mentalitate a societății românești, prin prisma alegerii textelor traduse. De exemplu, scade numărul traducerilor din autorii iluminiști Voltaire, Florian sau Marmontel, în favoarea romanticilor Lamartine, Chateaubriand, Hugo.

Noțiunea de fidelitate față de textul original nu este avută în vedere în mod esențial: există numeroase modificări, suprimări/ omisiuni, uneori așa-zisa eufemizare – îndulcire a sensului prin raportare la textul original. Printre scriitorii-traducători ai epocii respective, merită amintiți și Grigore Alexandrescu, precum și junimiștii Vasile Pogor și Ștefan G. Vârgolici (ultimul situat pe un loc fruntaș în clasamentul realizat de Paul Cornea, 1966: 47-50).

Interesant este că, treptat, apar anumite influențe ale textelor-sursă asupra operei artistice a scriitorilor-traducători (sau, cum le numea Tudor Vianu, „alianțe ideologice”) și chiar imitații, în detrimentul scrierilor originale. Îmbogățeau vocabularul, se zicea în epocă, însă urmăreau și obiectivul sincronizării cu Europa timpului.

Se poate aprecia discernământul în alegerea autorilor traduși, astfel că traducerile sterile erau reduse cantitativ.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în trecerea către secolul al XX-lea, alți scriitori și-au încercat abilitățile de traducători: I.L. Caragiale, Gala Galaction, Alexandru Macedonski, Șt. O. Iosif, Octavian Goga.

Dacă la începuturile traducerilor în limba română, genul preferat era mai ales romanul, trei voci poetice marcante ale literaturii române, Mihai Eminescu, George Coșbuc și Lucian Blaga, traduc în mare parte poezie. În primul caz, Eminescu traduce sonete din Shakespeare prin filieră germană, într-o manieră mai mult sau mai puțin liberă, care poartă marca stilului eminescian (*Sonetul XXVII – Sătul de lucru*: textul elisabethan constituit din 3 catrene și un cuplet final este prezentat de Eminescu în 2 catrene și 2 terțete, cu anumite diferențe de sens).

George Coșbuc traduce fragmentar texte reprezentative pentru literatura de meditație indiană (*Rîg-Veda, Mahabharata, Ramajana*), *Sacntala* de Kalidassa, *Bucolicele* de Vergiliu, *Odiseea* lui Homer ș.a.m.d., însă rămîne cunoscut drept traducătorul *Divinei Comedii* – operă căreia poetul i-a consacrat 20 de ani.

Lucian Blaga traduce *Din lirica universală* (1957), texte din vechea poezie a Egiptului, din poezia chineză, persană și a popoarelor așa-zis „primitive”, o poezie mai degrabă exotica (Tahiti, Polinezia, Oceania, Africa).

Secolul al XX-lea ni-i mai recomandă drept scriitori-traducători de referință pe Ștefan Augustin Doinaș și Gellu Naum. Ultimul, considerat cel mai important scriitor suprarealist român și unul dintre ultimii suprarealiști din Europa, a fost premiat pentru activitatea de traducător de Uniunea Scriitorilor din România.

Ștefan Augustin Doinaș ni se pare relevant nu doar ca talmăciuitor, ci ne oferă un fel de „rețetă” a traducerii reușite de poezie, în special a celei cu formă fixă, cum este sonetul. După opinia lui Doinaș (în *Orfeu și tentația realului*), a traduce un sonet neglijîndu-i prozodia înseamnă a-i trăda însăși literaritatea. De asemenea, poetul-traducător-tractolog consideră că a traduce un poem echivalează cu realizarea aceleiași diferențe de expresie și același efort de

individualizare pe care poetul l-a realizat față de limba maternă. Traducătorul de poezie trebuie să fie capabil de a crea în limba țintă o expresie verbală care poate produce cititorului traducerii aceeași stare poetică provocată de original cititorului acestuia: „orice traducere de poezie este o traducere mai mult sau mai puțin imaginară: ea tinde să traducă *litera* în favoarea *spiritului* originalului.” (Doinaș, 1974: 266).

Secolul al XX-lea este bogat în traduceri și scriitori-traducători de referință. Într-o enumerare care nu ține seama de vreun criteriu anume, în afara celui temporal, îi menționăm, cu precizarea că lista noastră nu este deloc exhaustivă, pe Benjamin Fondane, Ion Pillat, Demostene Botez, Nina Cassian, Magda Cârneci, Virgil Ierunca, Monica Lovinescu, Radu Paraschivescu, Mircea Ivănescu, Paul Miclău, Bogdan Ghiu. Cel puțin două alte nume ne-au reținut atenția în mod deosebit, de această dată fiind vorba despre autotraducere: poeta-traducătoare Irina Mavrodin și dramaturgul-traducător Matei Vișniec.

Foarte mulți scriitori ai secolului trecut s-au aplecat și asupra domeniului traducerilor. Poate mai puțini asupra textului dramatic. Și, totuși, dacă Romulus Vulcănescu ne propune o traducere creativă a lui *Ubu Roi* de Jarry, Gellu Naum, deja menționat, îl traduce pe Samuel Beckett în românește.

Și de azi...

Ajungem la scriitorii-traducători contemporani și, rămânând la traducerea de teatru, l-am numi pe Vlad Zografi – cunoscut îndeosebi ca autor dramatic (*Isabela, dragostea mea*, 1996; *Oedip la Delphi*, 1997; *Regele și cadavrul*, 1998; *Viitorul e maculatură, Creierul, Sărută-mă*, 1999; *America și acustica*, 2007; *Toate mințile tale*, 2011). El este talmăciitorul lui Eugène Ionesco în română și se consideră că ultimă versiune, propusă de el, este cea mai bună. Rămâne de studiat, comparativ, traducerea lui Dan C. Mihăilescu și co-traducerea cea mai recentă a lui Vlad Russo și Vlad Zografi. Deși nu are altă traducere publicată, ci „doar” integrala Ionesco, Vlad Zografi va rămîne, prin acest amplu demers traductiv, un traducător de mare importanță.

Născut la București în 1960, Zografi a absolvit Facultatea de Fizică a Universității din București și este doctor al Universității Paris XI Orsay. Debutul său artistic are loc în anul 1990 în „România literară”. Este redactor al editurii Humanitas. Opera lui dramatică este tradusă în mai multe limbi, printre care franceză, germană, greacă, engleză și suedeză. Cu siguranță, studiul științelor exacte are o influență asupra operei artistice a scriitorului.

Aflăm de la Nicolae Manolescu și că „[l]-a consacrat pe neașteptate *Petru* (1996), o piesă despre țarul Rusiei cu același nume, în manieră ionesciană [...] una din comediile dramatice cele mai bune de după 1990.” (Manolescu, 2008: 1414).

Pe lângă textele dramatice deja menționate, Vlad Zografi a scris și proză (*Genunchiul stâng sau genunchiul drept*, 1993; *Omul nou*, 1994; *Infinitul dinăuntru*,

2012), precum și două texte în colaborare (*Cioran și muzica*, 1996); *Cioran despre Dumnezeu*, 1997).

În ceea ce privește domeniul traducerilor, după cum spuneam, Vlad Zografi ne propune integrala Eugène Ionesco, *Teatru I-XI* (2003-2010). Aflăm mai multe despre traducere în interviul pe care i l-a acordat Ioanei Pârvulescu (2007):

– Cât a contat pentru dramaturgul care ești „intimitatea” cu Eugen Ionescu, prin traducerea pieselor lui? Și cum a fost să traduci, împreună cu Vlad Russo, Ionesco?

Probabil că a contat, numai că eu mă simțeam aproape de Ionescu cu mult înainte să-l traduc – de asta am și intrat în jocul traducerii. Mă simțeam aproape printr-un fel asemănător de a privi lumea. Nu e nici o rușine să te afli în apropierea unui mare scriitor traducându-l, și ar fi ridicol să spun că nu m-a influențat. Da, sigur că m-a influențat. Cred totuși că lumea pieselor mele e diferită de cea a lui Ionescu. Cât privește traducerea, am lucrat ani de zile în tandem cu prietenul meu Vlad Russo, răsucind fiecare frază pe de-o parte și pe alta, încercând să prindem toate nuanțele și jocurile de cuvinte, rostind replicile la nesfârșit. [...] Una peste alta, cred că am făcut o treabă bună împreună.

Referitor la Vlad Russo, co-traducătorul lui Ionesco, acesta este face parte din colectivul de redacție al editurii Humanitas, ca și Zografi, și a mai tradus și alte texte, din franceză și engleză: Cioran, *Sfîrtecare*, 1995; Michael Carrithers, *Buddha*, 1996; Anthony Storr, *Freud*, 1998; Cioran, *Caiete I (1957-1965)*, *Caiete II (1966-1968)*, *Caiete III (1967-1972)*, împreună cu Emanoil Marcu, 2000-2001.

Considerăm că traducerea integrală a pieselor de teatru ale lui Ionesco în limba română merită o atenție particulară, deoarece este un demers dificil. Retraducerea presupune o modificare a perspectivei, a „poziției traductive” despre care vorbește Antoine Berman (1995: 74-75). Un demers analitic, comparativ, detaliat și riguros l-a realizat într-un studiu, din păcate nepublicat, Alina Dacălu în cadrul disertației prezentate la final de masterat în anul 2013. Aceasta a lansat ideile următoare: dacă Dan C. Mihăilescu a tradus plecînd de la dorința și chiar o rugăminte a lui Ionesco (Mihăilescu, 2006), e limpede că a privit traducerea ca pe o împlinire care i-a făcut onoare, pentru Vlad Russo și Vlad Zografi, traducerea a avut în vedere adeziunea la opera dramaturgului absurdului. (Zografi, Pîrvulescu, 2007).

Analiza textului țintă – teatrul lui Eugène Ionesco în românește – se bazează pe echivalențe și modulații, pe adăugiri, suprimări, contrasensuri, pe utilizarea repetițiilor și a registrelor de limbă în oglindă.

Avînd ca punct de plecare piesa *Ce formidable bordel!* - *Ce nemaipomenită aiureală!* (Ionesco, 2010: 225), un exemplu de echivalență este în cazul expresiei „être dupe” – din replica „Le Patron : *Je n'étais pas dupe. Je le savais fort bien.*” (*idem*, 1975: 106), retradusă, just, prin: „Patronul: *Nu mă ducea el cu preșul. Știam foarte bine.*” (*idem*, 2007: 114).

În ceea ce privește modulația, un bun exemplu, extras din aceeași piesă, este următorul: „La Vieille Dame: Et puis, dans la petite rue, monsieur, vous voyez, ces chalets et ces petits cours, et ces arbres, là, juste en face, vous avez deux vieux, monsieur, deux vieux, c'est *comme des amoureux.*” (*idem*, 1975: 127) – tradusă în limba română: „Bătrîna Doamnă: Pe urmă, pe străduță, domnule, vedeți căsuțele și curțile astea mici, și copacii, acolo, drept în față, sînt doi bătrîni, domnule, *parcă-s doi porumbei.* [...]” (*idem*, 2007: 140).

Suprimarea (sau omisiunea) presupune eliminarea din traducere a unui element; uneori aceasta este deliberată, cumva „strategică”, deoarece traducătorul încearcă să compenseze în altă parte în textul țintă. Însă nu întotdeauna are loc această „compensare”. Secvența „La vieille dame : [...] Il y a des notaires, vous leur prêtez votre argent, *ils vous font des promesses*, ils vous disent qu'ils vont vous donner 8 %, 9 %, 10 %, 11 %, 12 % et puis on sait pas ce que ça devient, ils s'en vont avec les fonds ! [...]” (*idem*, 1975: 125) este tradusă de Zografî și Russo prin „Bătrîna Doamnă: [...] Sînt unii notari, lemprumuți bani, spun că-ți dau 8 %, 9 %, 10 %, 11 %, 12 % și pe urmă rămîi cu ochii în soare, dispar cu bani cu tot! [...]” (*idem*, 2007: 137). Considerăm că expresia „rămîi cu ochii în soare” este mult mai puternică, semantic vorbind, decât „on sait pas ce que ça devient”, așadar, deși traducătorii suprimă „ils vous font des promesses” din fraza anterioară, reușesc să conserve sensul printr-o traducere mai bogată în semnificație.

Nu ne propunem un comentariu minuțios al retraducerii în raport cu textul sursă, am menționat numai câteva exemple, și am încheia această serie a ilustrațiilor prin utilizarea registrelor de limbă în oglindă în traducere: secvența „Le Patron: J'apporte aussi la *boustifaille.*” (*idem*, 1975: 121), tradusă de Russo et Zografî prin „Patronul: Aduc și *haleala.*” (*idem*, 2007: 133)

În loc de încheiere, deși opinia noastră poate da naștere la controverse, considerăm că se poate vorbi în anumite cazuri de scriitori-traducători de o „specializare”, în sensul că poeții traduc mai bine pe poeți, iar dramaturgii pe dramaturgi. În ceea ce privește retraducerea lui Ionesco propusă de editura Humanitas, aceasta întrunește în foarte mare măsură o regulă generală, cum o numește Plassart (2007: 233, trad. n.), și anume: „o traducere este considerată *reușită* dacă poate să înlocuiască originalul.”. Cu alte cuvinte, Vlad Zografî și Vlad Russo sunt doi traducători contemporani de referință.

Bibliografie:

- Bell, Roger T. (2000): *Teoria și practica traducerii*. Iași, Polirom, col. „Collegium” Litere; trad. de Cătălina Gazi (v. subcap. 1.2. „Ce este un traducător?”, 2.1. Traducătorul: cunoștințe și abilități”).
- Berman, Antoine (1995), *Pour une critique des traductions: John Donne*. Paris, Gallimard.
- Constantinescu, Muguraș (2002): *Dumas et Hugo traduits par Negrușii ou la traduction entre pionnierat et caducité*, în *Dimensions du discours littéraire au XIXe siècle* (Anca Sîrbu și Liliana Foșalău, coord., Iași, Editions Universitaires.
- Cornea, Paul (1966): *De la Alecsandri la Eminescu*. București, EPL, cap. „Traduceri și traducători în prima jumătate a sec. al XIX-lea”.
- Cornea, Paul (1970): *Probleme de literatură comparată și sociologie literară*, București, Editura Republicii Socialiste România, Prezentare de Al. Dima, cap. „Cerere și ofertă în determinarea profilului traducerilor de la jumătatea veacului trecut”.
- Doinaș, Ștefan Augustin (1974): *Orfeu și tentația realului*, București, Ed. Eminescu, cap. „Traducerea ca re-creare a operei”, „Trădare și fidelitate”.
- Eliade, Pompiliu (1982): *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originele. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*. București, Univers; trad. din franceză de Aurelia Creția.
- Ionesco Eugène (1975): *L'homme aux valises suivi de Ce formidable bordell*. nouvelle édition, Paris, Gallimard.
- Ionesco, Eugène (1994-1998): *Teatru (I-V)*. București, Univers; traducere din franceză de Dan C. Mihăilescu.
- Ionesco, Eugène (2003-2010): *Teatru (I-X)*. București, Humanitas; traducere din franceză de Vlad Russo și Vlad Zografi.
- Lungu-Badea, Georgiana (coord.) (2006): *Repertoriul traducătorilor români de limbă franceză, italiană, spaniolă (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea). Studii de istorie a traducerii (I)*, Timișoara, Editura Universității de Vest.
- Lungu-Badea, Georgiana (coord.) (2006): *Repertoriul traducerilor românești din limbile franceză, italiană, spaniolă (secolele al XVIII-lea și al XIX-lea). Studii de istorie a traducerii (II)*. Timișoara, Editura Universității de Vest.
- Lungu-Badea, Georgiana (coord.) (2008): *Un capitol de traductologie românească. Studii de istorie a traducerii (III)*. Timișoara, Editura Universității de Vest.
- Manolescu, Nicolae (2008): *Istoria critică a literaturii române: 5 secole de literatură*. Pitești, Paralela 45.
- Mavrodin, Irina (2006): *Despre traducere – literal și în toate sensurile*. Craiova, Scrisul românesc.
- Mihăilescu, Dan C. (2006): interviu acordat în „Bucovina literară”, Suceava, nr. august-septembrie.
- Pageaux, Daniel-Henri (2000): *Literatură generală și comparată*. Iași, Polirom; trad. de Lidia Bodea, subcap. „Traducere și istorie culturală”.
- Paraschivescu, Radu (2003): *Traducătorul care sunt, scriitorul care încerc să fiu.*, interviu realizat de Elisabeta Lăsconi, „Adevărul literar și artistic”, nr. 673, p. 11.
- Plassard, Freddie (2007): *Lire pour traduire*. Paris, Presses Sorbonne Nouvelle.
- Zografi, Vlad (2007): “Nu mă interesează módele, nu mă conformez lor”, interviu acordat Ioanei Pârvolescu, „România literară”, nr. 26.